

Вывучэнне твораў мастацкай літаратуры з улікам іх родавай спецыфікі (на матэрыяле лірыкі)

Пра тое, якое вялікае выхаваўчае значэнне для чалавека маюць творы паэзіі гавораць многія факты. Урокі паэзіі для многіх вялікіх людзей былі сапраўднай радасцю. Вядомы рускі пісьменнік У.Караленка ўспамінаў: "Часта я нават раніцою прачынаўся з адчуваннем нейкай радасці. А, гэта сёння ўрок літаратуры!" Любімым вершам Ю. Гагарына быў твор нашага Янкі Купалы "Хлопчык і лётчык". Можна з упэўненасцю сказаць, што гэты твор беларускай паэзіі аказаў не апошні ўплыў на лёс першага ў свеце касманаўта.

Пра вялікую жыццесцвярдзальную сілу лірычнай паэзіі сказана ў творах многіх пісьменнікаў. Нагадаем эпізод з апавесці П. Шамякіна "Агонь і снег", калі воіны паміж баямі чытаюць вершы А. Блока.

Вось што піша ў сваім дзённіку Пятро Шапятавіч: "Вершы зачароўвалі. Яны то ўзнімалі некуды высока ў блакіт, дзе былі цішыня і спакой, то спускалі ў сутарэнне, у холды, сціскаючы сэрца смуткам. Яны прыносілі радасць, святло і адначасова страх ... Як хвалююць іншыя вершы! Нараджаюць столькі думак, успамінаў! І мар, добрых, светлых мар, ад якіх праходзіць усякі сум і хочацца жыць вельмі хочацца жыць!" [8, с. 266–267].

Разам з тым, як сведчыць практыка, далёка не ўсе школьнікі любяць і чытаюць паэзію, асабліва лірычныя творы.

Усім вядома, што дзеці, якія наведваюць дзіцячы сад, з вялікай ахвотай і задавальненнем па просьбе старэйшых "расказваюць" вершы. Але вось яны ўжо ў V класе, і карціна мяняецца. Знікае цікавасць да вершаваных твораў, якія ў гэтым узросце вельмі патрэбны дзецям. Менавіта ў V–VII класах з'яўляецца цікавасць да ўласнага ўнутранага свету – паэзія дапамагае адкрыць самога сябе. На думку метадыста З. Рэз, негатыўныя адносіны дзяцей сярэдняга школьнага ўзросту да паэзіі тлумачыцца тым, што "калі вучань становіцца падлеткам, дзіцячыя "вершыкі" здаюцца яму ўжо несур'ёзнымі, ён перарос іх, калі не рэальна, то хоць у сваім уяўленні. А свет дарослай паэзіі пакуль што зразумець нельга: не хапае эмацыянальнага вопыту, няма здольнасці да аналізу душэўных хваляванняў – і сваіх уласных, і чужых" [5, с. 6-7].

Пры чытанні эпічных твораў чытач-падлетак, іншы раз не разумеючы адценняў думкі і асаблівасцяў яе выражэння, здольны захапіцца сюжэтам і не кіне пачатай кнігі, а з лірыкай бывае ўсё наадварот.

Уявім сабе, што падлетак прачытаў верш М.Багдановіча:

Разгарайся хутчэй, мой агонь, між імглы, –
Хай цябе шум вятроў не пужае:
Пагашаюць яны аганёчак малы,
А вялікі – крапчэй раздуваюць
Разгарайся хутчэй, зіхаці, аганёк, –
Каб калі і замёрз ты без долі,
Усіх спужаў бы страшны абступіўшы іх мрок,
Хай агнёў не гасілі б ніколі.

Тут у большасці выпадкаў бывае поўнае неразуменне, няўменне ўбачыць нешта большае, чым толькі агеньчык. Значыць, без належнай дапамогі настаўніка ў адпаведнасці са сваімі ўзроставымі асаблівасцямі складаны лірычны верш вучні V–VII класаў спасцігнуць самастойна не могуць.

Ёсць і другая прычына, па якой у некаторых вучняў знікае цікавасць да лірыкі (нават у старшакласнікаў). Гэта часавая аддаленасць твораў, напісаных, напрыклад, у мінулым стагоддзі ад сённяшніх школьнікаў. Калі настаўнік не пакажа, што верш набывае і сучаснае гучанне, вучні самастойна таксама гэтага могуць не ўбачыць.

Перш чым гаварыць пра методыку выкладання лірыкі ў школе, трэба сказаць пра родавыя асаблівасці лірыкі. Лірыка адрозніваецца ад эпасу і драмы як сваёй мастацкай прыродай, так і характарам эмацыянальнага ўздзеяння на чытача. Яна адкрыта вядзе размову з чытачом пра "асноўныя каштоўнасці чалавека або пра тое, што іх разбурае, знішчае" (Л. Гінзбург). Таму яна здольна ацтынуна ўплываць на фарміраванне асобы. Для школьнай методыкі істотнае тое, што ў лірыцы рэчаіснасць, жыццё ўзнаўляецца ў форме непасрэднага перажывання, пачуцця.

"Што такое думка ў паэзіі? – пісаў В. Бялінскі. – Для здавальняючага адказу на гэта пытанне трэба найперш вырашыць, што такое пачуццё... Думка разбураецца ў пачуцці, а пачуццё разбураецца ў думцы; з гэтага ўзаемнага разбурэння нараджаецца высокая мастацкасць... Думка ў паэзіі! Гэта не разважанне, не апісанне, не сілагізм, – гэта захапленне, радасць, смутак, туга, плач!" [1, с. 365-367]. Перажыванне чалавека – гэта прадмет (аб'ект) лірычнай паэзіі, і ў кожным вершы яно не проста выражаецца аўтарам, а нібы ствараецца на нашых вачах, становіцца мастацкім вобразам-перажываннем.

Для лірычнага твора ўласціва суб'ектыўнае і аб'ектыўнае, г. зн. Сваё, аўтарскае, асабістае, і агульначалавечае, або ўласцівае для цэлай эпохі.

Маліся ж, бабулька, да бога,

Каб я панам ніколі не быў,
Не жадаў бы ніколі чужога,
Сваё дзела, як трэба, рабіў. (Ф. Багушэвіч)

Я – мужык, а гонар маю,
Гнуся, але да пары.
Я маўчу, маўчу, трываю,
Але скоро загукаю:
"Стрэльбы, хлопчыкі, бяры!" (Я. Колас)

Я спакойны юнак, можа, нават крыху сарамлівы,
Не пакрыўджу і птушку, бо знаю, ёй хочацца жыць.
Але тых, хто жадае напасці на край мой і часлівы,
Я сваімі рукамі без жалю гатоў залушыць. (П. Панчанка)

Як бачым, паэты розных пакаленняў выказваюць свае асабістыя перажыванні, але, разам з тым, "выказваючы сябе, лірычны паэт выказвае праблему свайго веку, прычым... асоба паэта павінна вырасці ў характар, што прадстаўляе век" (І. Бехер). Лірыка – зусім не стэнаграма тых пачуццяў, якія перажываў паэт ў сваім рэальным жыцці. Лірычнае перажыванне – гэта мастацкае абатульненне, у рэалістычным творы яно тыповае, бо выяўляе пачуцці асобы, якая належыць да пэўнай гістарычнай эпохі. Творчасць паэта-лірыка – гэта цудоўная крыніца для вывучэння тых пошукаў, імкненняў, якія былі ўласцівы людзям яго асяроддзя. Па вершах Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, Цёткі можна дакладна даведацца, пра што думалі лепшыя прадстаўнікі беларускага народа ў пачатку ХХ стагоддзя.

У працэсе аналізу лірычнага твора настаўнік абавязаны зыходзіць са спецыфікі гэтага літаратурнага рода. Яна ў многім абумоўлівае метадыку аналізу.

Асабліва важная задача стаіць перад настаўнікамі ў V класе. Вучні павінны зразумець, што яны вывучаюць новы самастойны прадмет – беларускую літаратуру.

Значнае месца ў праграме V класа займае прыродаапісальная лірыка. Праграма, улічваючы, што пяцікласнікі маюць ужо выразнае ўяўленне пра змены пораў года, патрабуе разгляду твораў, прысвечаных рознай пары. Прырода, такім чынам, разглядаецца як аб'ект эстэтычнага ўспрымання. Дарэчы, такой думкі прытрымліваўся ў свой час Я. Колас, ствараючы "Другое чытанне для дзяцей беларусаў" (1909).

Вывучэнне лірычнага твора, як і эпічнага або драматычнага, праходзіць тры ж этапы: уступныя заняткі, чытанне, выяўленне першаснага ўспрымання,

аналіз і абагульненне. Пры вывучэнні пейзажнай лірыкі вялікае значэнне мае асабісты вопыт школьнікаў.

Нярэдка гэты вопыт становіцца зыходным пунктам пры аналізе лірычнага твора. Здавалася б, у дзяцей уражанняў аб прыродзе вельмі шмат. А між тым практыка паказвае, што ў многіх з іх якраз няма сапраўднай назіральнасці, цікавасці да прыроды. Таму перад настаўнікамі стаіць даволі важная задача – назапашванне вопыту і ўпарадкаванне яго, каб абудзіць у вучняў унутраную патрэбу да ўспрымання прыроды, характава яе прастораў, разнастайнасці фарбаў і гукаў. А гэта значыць, што падрыхтоўка класа да ўспрымання эстэтычнага зместу твораў – работа вялікая і карпатлівая, якая не зводзіцца да ўступнай гутаркі. Настаўнік павінен быць вялікім стратэгам, бачыць далёка наперад. Напрыклад, верш П. Броўкі "Надыход восені" вывучаецца ў сярэдзіне навучальнага года, таму яшчэ ў першай чвэрці трэба правесці экскурсію ў прыроду, каб застаць яе якраз такой, якой яна паказана ў паэтычным творы. Тады вучні эмацыянальна перажывуць з'явы, блізкія да тых, што сталі асновай верша. Патрэбна мэтанакіраваная праца па назапашванні ўражанняў у час экскурсіі.

Вынікі экскурсіі абавязкова абмяркоўваюцца, гэта развівае фантазію вучняў, пабуджае да творчасці, назапашваецца агульны вопыт класа. Падрыхтоўчая праца вядзецца і на ўроках мовы: вучні складаюць і запісваюць сказы аб прыродзе, чытаюць і выказваюць у пісьменніку пра родны край, самі пішуць невялічкія пейзажныя замалёўкі.

У якасці папярэдняй гутаркі можа быць выкарыстана абмеркаванне пісьмовых або вусных вучнёўскіх сачыненняў пра пэўную пару года.

Экскурсія ў лес, парк, поле можа быць праведзена і ў класе: усё часцей на ўроках паэзіі настаўнік выкарыстоўвае творы выяўленчага мастацтва.

Звяртаючыся да твораў жывапісу, настаўнік спрыяе вырашэнню некалькіх адукацыйна-выхаваўчых задач: выяўленчае мастацтва з'яўляецца важным сродкам маральна-эстэтычнага выхавання асобы; выкарыстанне твораў выяўленчага мастацтва дае настаўніку магчымасць паказаць садружнасць розных відаў мастацтва, што адны і тыя ж праблемы могуць вырашацца, толькі па-свойму, у літаратуры, жывапісе, скульптуры; аналіз твораў іншага віду мастацтва можа паслужыць у якасці падрыхтоўкі вучняў да ўспрымання літаратурнага твора. Вядомы метадыст У. Маранцман адзначае: "У саюзе з іншымі мастацтвамі яна (літаратура.– Л.) хутчэй знойдзе шлях да сэрца вучня, разбудзіць яго думку, ажывіць ўяўленні, усхвалюе пачуцці... Сплаў паэзіі, музыкі і выяўленчага мастацтва спрыяе ўзнікненню ў свядомасці вучняў яскравых вобразаў"[3, с. 167].

Важна адзначыць аднак, што творы выяўленчага мастацтва, за выключэннем ілюстрацый з'яўляюцца самастойнымі, незалежнымі ад

літаратуры.

Перад вывучэннем згаданага верша П. Броўкі "Надыход восені" будзе да месца рэпрадукцыя карціны І. Астравухава "Залатая восень". Гаворачы пра творы выяўленчага мастацтва, трэба ўлічваць, што знаёміцца з імі ўпершыню непасрэдна на ўроку літаратуры не зусім апраўдана, бо прытупляецца ўвага да літаратурнага твора. Настаўнік павінен знайсці час, каб пагаварыць пра жывапіс раней.

Створаны мастаком куточак роднай прыроды звяртае на сябе ўвагу незвычайнай прыгажосцю. Гэта лес або гарадскі парк, магчыма, у час "бабінага лета". На карціне пераважае жоўты колер. Кляновае лісце змяніла сваю зялёную афарбоўку, але яшчэ моцна трымаецца за галінкі. Цішыня і спакой. А некалькі старадрэвін надаюць палатну каларыт казачнасці і таямнічасці. У далейшым гэты пейзаж можна будзе параўнаць з карцінай прыроды ў вершы П. Броўкі.

Калі лірычны твор звернуты да мінулага, таксама патрэбна ўступная гутарка. Трэба вярнуцца ў гісторыю, даць гістарычны каментарый, паказаць вучню сучаснае гучанне твора. Толькі тады можна спадзявацца на суперажыванне.

Праграма для VI класа прадугледжвае вывучэнне верша А. Вярцінскага "Рэквіем па кожным чацвёртым". Ён ўступным слове настаўнік абавязкова раскажа пра трагедыю беларускага народа ў час другой сусветнай вайны. Вывучэнню верша можа папярэднічаць экскурсія ў мемарыяльны комплекс "Хатынь", узведзены ў знак ушанавання памяці жыхароў беларускіх вёсак, знішчаных фашыстамі разам з насельніцтвам. Увага вучняў абавязкова будзе звернута на бронзавую скульптуру чалавека з забітым хлопчыкам на руках. Гэта жыхар вёскі Хатынь Іосіф Камінскі, які страціў у агні ўсіх сваіх блізкіх, а сам цудам застаўся жывы. Комплекс уключае ў сябе брацкую магілу, на якой размешчаны Вянок памяці з белага мармуру са словамі наказу мёртвых да жывых і адказ жывых загінуўшым. Ёсць тут і Вечны агонь на ўшанаванне памяці ахвяр фашысцкага тэрору. Тры бярозы, як сімвал жыцця, нагадваюць пра тое, што кожны чацвёрты жыхар Беларусі загінуў.

Наступны этап – чытанне твора. Ён асабліва важны пры вывучэнні лірыкі. Ад таго, як будзе прачытаны лірычны верш, залежыць яго эстэтычнае ўздзеянне на вучняў. Аналіз твора дапаможа школьніку зразумець твор, але палюбіць яго можна толькі праз добрае чытанне.

На ўроках літаратуры выкарыстоўваюцца тры віды чытання: выразнае чытанне настаўнікам, выразнае чытанне вучнямі, чытанне майстрамі-чытальнікамі.

Цэласнасць вобраза-перажывання ў вершы вымагае цэласнасці ўспрымання. Верш чытаецца цалкам – ад першага да апошняга радка – і сама

меней два разы, да аналізу і пасля яго. Іншы раз чытанню папярэднічае тлумачэнне незразумелых слоў, тлумачацца яны і пасля чытання. Часам лічаць магчымым даваць кароткі каментарый у час чытання лірычнага твора, што выглядае некалькі недарэчна.

Першае чытанне асаблівае. Знаёмства з творам павінна быць эмацыянальным, каб твор узрушыў кожнага вучня, і ў яго ўзнікла жаданне яшчэ раз вярнуцца да паэтычных радкоў. Цяжка змяніць пасля першае ўражанне. Калі не адбылося зацікаўленасці вершам пасля чытання, рэдка ўзнікае яна і пасля аналізу. Вось чаму першае чытанне твора ў класе – вельмі важны момант урока літаратуры.

Хто ж першы чытае ўголос твор, прызначаны для аналізу, – настаўнік ці вучні?

Першым можа чытаць настаўнік, і гэта робіцца часцей: у яго ёсць вопыт, разуменне верша, кантакт з класам, уменне перадаць словы аўтара так, каб яны дайшлі да вучняў, асабліва калі вершы складаныя, незразумелыя.

Іншы раз некаторыя нават вопытны настаўнікі аддаюць права на першае чытанне грамзапісу і тлумачаць гэта тым, што для майстэрскага чытання патрэбен талент ад прыроды. Але выразнае чытанне не тое самае, што артыстычнае. Не трэба перажываць, што голас настаўніка слабейшы, чым ў чытальніка. Важна, каб выкладчык сам разумеў, адчуваў, любіў паэзію, сам па-сапраўднаму быў узрушаны вершам, і тады яго перажыванне не можа не перадацца вучням. Іншы раз першае чытанне можна даручыць і вучню, але для гэтага патрэбна папярэдняя падрыхтоўка.

Грамзапіс ваўта выкарыстоўваць для паўторнага, пасля аналізу, чытання, а таксама пры навучанні выразнаму чытанню.

Верш прачытаны. Наступае, бадай, самы адказны этап вывучэння лірычнага твора – яго аналіз. Вакол гэтага пытання пастаянна вядуцца спрэчкі. У друку неаднаразова крытыкавалася аналітычнае вывучэнне лірыкі. Замест аналізу лірычных твораў прапаноўвалася проста чытаць выразна, з добрым музычным суправаджэннем, ствараючы на ўроку адпаведную эмацыянальнасць. Трэба мець на ўвазе, што асобныя вершы, сапраўды, не патрабуюць дэталёвага аналізу. Для іх разумення іншы раз дастаткова толькі выразнага чытання. Аднак далёка не кожны верш можа адразу дайсці да вучня. Як быць, напрыклад, з філасофскай лірыкай? Як зразумець вучню той шлях, які дапамог паэту стварыць верш? Ды і наогул, ці можна правільна прачытаць верш, не зразумеўшы яго, г.зн. не прааналізаваўшы?

У сваю чаргу ў школьнай практыцы яшчэ нярэдка сустракаюцца такія формы разбору лірыкі, пры якіх не толькі не расце любоў да паэзіі, а разбураецца нават тое, што было набыта. Аналіз – справа сур'ёзная і тонкая.

Вядомы літаратурны крытык Р. Бярозкін у "Кнізе пра паэзію" заўважае: "Была ж адна "метадычная распрацоўка", дзе аўтар, сутыкнуўшыся з купалаўскім радком: "З поля сабраў вось коп пяць без мала" (верш "Восень", 1905–1907), так тлумачыў яго настаўнікам і вучням: "Капа азначала 60 снапоў, такім чынам, селянін з "вузенькага шнура" сабраў усяго 300 снапоў (пяць коп)"[2, с. 6].

У V–VII класах настаўнік павінен дапамагчы школьнікам з магчымай для іх узросту паўнотой успрыняць багацце перажыванняў і думак, уласцівых для кожнага верша, навучыць іх выразна чытаць паэтычны тэкст і разумець асаблівасці вершаванай мовы.

Школьны аналіз убірае ў сябе звычайна такія моманты: выясненне самастойных уражанняў аб прачытаным вершы; аднаўленне ў думках вобразаў, створаных аўтарам; выяўленне настрою, які памінуе ў вершы; спасціжэнне аўтарскай думкі-пачуцця.

Аналіз лірычнага твора звычайна пачынаецца з выяўлення першаснага ўспрымання яго вучнямі. Але нярэдка настаўнік выкарыстоўвае для гэтага некалькі стандартных, трафарэтных пытанняў, з дапамогаю якіх цяжка зразумець, як школьнікі ўспрынялі толькі што пачуты (прачынены) верш: "Якія пачуцці выклікаў у вас верш?", "Чым спадабаўся верш?", "У якіх радках выказана галоўная думка?". Больш таго. Такія пытанні нярэдка задаюцца адразу, "у лоб". Як заўважаць многія псіхалагі, асаблівасць успрымання лірычнага твора такая, што пасля чытання патрэбна паўза ў той момант, калі вучань знаходзіцца яшчэ ва ўладзе неўсвядомленай эмоцыі. Толькі пасля аналізуецца верш.

Пры вывучэнні прычных твораў у V–VIII класах эфектыўным з'яўляецца той глыб аналізу, калі настаўнік вядзе вучняў ад назапашвання і ўсведамлення вобразных уражанняў, ад канкрэтных уяўленняў і пачуццяў да разумення мастацкай ідэі, ад назіранняў да абагульнення.

"Рэквіем па кожным чацвёртым" А. Вярцінскага, як кожны твор гэтага жанру, абавязкова павінен чытацца ўголос. Пасля лагічна-псіхалагічнай паўзы вучням прапануюцца пытанні:

- Якім настроем прасякнуты верш?
- Чым растлумачыць такі настрой?

Паколькі была папярэдняя падрыхтоўка, а ў самім творы ёсць эпічны пачатак, адказаць вучням на гэтыя пытанні не будзе цяжка.

Далей пойдзе паглыблены аналіз па пытаннях і заданнях:

– Прачытайце ўступ да твора. Да каго звяртаецца аўтар? (Да жывых, да нашчадкаў, да ўсяго чалавецтва.)

– З якой мэтай А. Вярцінскі выкарыстоўвае рытарычныя пытанні: "Вы бачылі лес, дзе прагал скразны? Вы бачылі бор той?" (Рытарычныя пытанні

адразу заваўёваюць увагу слухача, а іх паўтор падкрэслівае важнасць той інфармацыі, якая будзе ісці далей.

– Прачытайце спачатку самастойна, а потым уголас першую частку і вызначце неабходную інтанацыю, з якой павінен гучаць гэты ўрывак. (Чытаецца ўрывак стрымана, інтанацыя набывае ўрачыста-жалобнае, напружанае, трывожнае гучанне).

– Як вы разумееце радкі: "І падаў, распасцёрты, кожны чацвёрты"; "А на зямлі стылі сляды – кожны чацвёрты"?

– Як узмацняюць гучанне верша паўторы ("кожны чацвёрты") у канцы кожнай строфы? (У першай частцы распавядаецца пра развіццё трагічных падзей на Беларусі ў ваеннае ліхалецце, а рэфрэн (паўтор) увесь час падкрэслівае велізарныя людскія страты, увесь час трымае слухача ў напружанні.)

– Чым адрозніваецца другая частка, яе змест ад папярэдняй? Чаму аўтар гаворыць не толькі пра кожнага чацвёртага, а пра кожнага трэцяга, другога?

– Знайдзіце ў гэтай частцы алітэрацыю і вызначце, як яна ўплывае на гукавую і інтанацыйную выразнасць верша (раны, шрамы, траншэі, зеўрылі, у дружэ, страшэннай).

– Прачытайце трэцюю частку твора і растлумачце сэнс апошняй строфы:

Лічым: кожны чацвёрты,
А той рахунак прыблізны,
А той рахунак няцвёрды,
А ўрон яшчэ больш вялізны.

(У час каментарыю вучнёўскіх адказаў настаўнік заўважыць, што сёння афіцыйна прызнаны значна большыя страты на Беларусі ў выніку другой сусветнай вайны.)

– З якой мэтай аўтар у якасці эпілога звяртаецца да "Урока спражэння"? Да чаго ён заклікае ўсіх жывых?

– Завяршаючы аналіз рэквіема, вучні супастаўляюць яго з плачам, змешчаным ў падручніку-хрэстаматыі М. Лазарука "Родная літаратура" для VI класа (Мн., 1996).

Не трэба спадзявацца, што прапанаваныя пытанні і заданні будуць вычарпальнымі. Адказы вучняў могуць быць непрадказальнымі, таму настаўнік павінен адчуваць дыханне класа, мець рэжысёрскія здольнасці, пастаянна быць падрыхтаваным да імправізацыі.

Другі шлях аналізу лірычнага твора ў сярэдніх класах зліваецца з навучаннем выразнаму чытанню.

У новых праграмах па беларускай літаратуры значнае месца адводзіцца інтымнай лірыцы. Каханне – гэта адно з тых найвялікшых пачуццяў, якое ў маладосці завалодвае найбольш моцна. Абмеркаванні твораў пра каханне, уключаных у праграму, не можа пакінуць раўнадушным ні вучняў, ні настаўнікаў. Беларуская інтымная лірыка – цнатлівая. Яна насуперак сучаснай "дыверсіі" на тэлеэкране, выпуску шматтыражнай псеўдамастацкай літаратуры з выявамі на вокладках мужчын з магутнай мускулатурай і да непрыстойнасці аголеных жанчын імкнецца да адлюстравання сапраўднай прыгажосці ў адносінах паміж людзьмі. В. Сухамлінскі, звяртаючыся да свайго сына, пісаў: "Каханне без дружбы драбнаватае. Калі юнак паважае ў дзяўчыне перш за ўсё чалавека, калі ён любіць у ёй чалавека, то гэта ўзнёслая, высакародная дружба таксама цудоўная, як і каханне. Не дружбу будаваць на палавым парыванні, а каханне можа быць моральна апраўдана толькі тады, калі закаханых звязвае моцная дружба"[с. с. 54].

Верш С. Грахоўскага "Як я жыў без цябе?" уключаны ў праграму VII класа. Ён прасякнуты эмацыянальнай пранікнёнасцю, незвычайнай шчырасцю ў праяўленні пачуццяў і перажыванняў. Твор носіць аўтабіяграфічны характар. Паэт у сваім жыцці перанёс велізарныя пакуты (сталінскую рэпрэсію, забарону выкаваць свае думкі вершаваным словам, абразлівы ярлык "ворага народа"), але застаўся натурай тонкай і чуллівай. Пасля пранікнёнага слова пра лёс пьсьменніка настаўнік пачынае з вучнямі аналізаваць твор праз распрацоўку партытуры і авалоданне навыкамі выразнага чытання. Вучні пад кіраўніцтвам настаўніка вызначаюць найбольш важкія словы ў тэксце, якія пры чытанні неабходна выдзяляць голасам, расстаўляюць лагічна-псіхалагічныя паўзы.

Праца можа весціся ў такім рэчышчы. Лірычны герой (паэт), зведаўшы нягоды лёсу, прайшоўшы нялёгкі жыццёвы шлях, раптам адкрывае, што жыццё да сустрэчы з каханай было шэрым, нецікавым. Слова *жыў* у першай страфе трэба лагічна выдзеліць, каб найлепш перадаць гэта "адкрыццё". Вучням прапануецца адшукаць у гэтай жа страфе і слова, якое вылучае любімую жанчыну сярод усіх людзей на свеце (*Ты.*).

У выніку калектыўнай працы можа атрымацца наступная партытура:

Як я жыў без цябе?
І не ведаў, што недзе на свеце,
За глухімі лясамі,
За сотнямі ўзгоркаў і меж,
Не на дальнім сузор'і,
Ты я ў злётным і ціхім
Завулку жывеш.

Як я жыў без цябе?
А маглі ж не сустрэцца ніколі,
За паўкрока адно
Аднаго абмінуць,
Разысціся, як сцежкі
Разыходзяцца ў полі,
І не знаў бы,
За страту каго папракнуць.

Пры вывучэнні лірычных вершаў ужо з пятага класа важна рабіць параўнальны аналіз. Ён дае вучням магчымасць убачыць розніцу ў падыходзе да вырашэння пэўных ідэй, рыхтуе да вывучэння літаратуры ў старэйшых класах на гістарычнай аснове ("На рэчцы" Я. Коласа і "Зімою" М. Багдановіча; "Надыход восені" П. Броўкі і "Восень" У. Дубоўкі).

Вялікае значэнне надаецца завучванню на памяць і не толькі таму, што вывучаныя на памяць творы становяцца "трывалым арсеналам" школьнікаў (Я. Колас), але і таму, што нельга гаварыць пра паэзію, не ведаючы вершаў.

Устарэйшых класах пры вывучэнні лірыкі захоўваюцца ўсе тыя ж лініі аналізу, але ўскладняецца літаратурны матэрыял, больш складанымі становяцца тэарэтычныя пытанні. Калі ў V – VII класах у цэнтры разбору быў асобны верш, то ў VIII – XI класах вершы разглядаюцца ў кантэксце творчасці паэта і ў значнай ступені ў гісторыка-літаратурнай перспектыве. Кожны лірычны верш улічваецца ў творчасць мастака слова і дазваляе раскрыць некаторыя тайны яго паэтычнага свету. Ажыццявіць гэта часам бывае нялёгка, і асаблівыя цяжкасці выклікае вывучэнне твораў, значна аддаленых па часе напісання ад сённяшніх дзён.

Спецыяльнае апытанне вучняў старэйшых класаў паказвае, што самастойна да вершаў нават пачатку XX стагоддзя, за выключэннем асобных вершаў

Я. Купалы, М. Багдановіча, яны амаль не звяртаюцца.

Зразумець жа нашу сучасную літаратуру без ведання спадчыны практычна немагчыма. Задача настаўніка – арганізаваць падрыхтоўчую працу так, каб запаліць зацікавіць вучняў тымі творамі, якія аддалены ад нас многімі дзесяцігоддзямі. Гэту задачу часткова можна вырашыць з дапамогаю ўводнай лекцыі, у якой бы канстатаваліся факты, якія пацвердзілі б феноменальнасць нашай літаратуры. Беларуская літаратура – нацыянальна непаўторны момант у мастацкім жыцці чалавецтва.

Творчасць паэта ў старэйшых класах можа разглядацца ў праблемна-тэматычным плане:

1. Тэма нацыянальнай і чалавечай годнасці беларуса ў лірыцы Я. Купалы.

2. Вобраз Бацькаўшчыны – "Маладой Беларусі".

3. Тэма паэта і паэзіі.

4. Прыродаапісальная лірыка.

Разгледзім некаторыя фрагменты ўрока "Тэма нацыянальнай і чалавечай годнасці беларуса ў лірыцы Я. Купалы".

Паколькі ў старэйшых класах творчасць Я. Купалы вывучаецца манаграфічна, то, безумоўна, кожны наступны ўрок будзе цесна звязаны з папярэднім. Чарговы ўрок павінен стаць новай прыступкай у пазнанні творчай эвалюцыі пісьменніка. Каб пазнаць нешта новае, трэба абaperціся на трывалы падмурак.

У час праверкі дамашняга задання (на папярэднім уроку рабіўся агляд жыцця і творчасці паэта) адзін з вучняў чытае і аналізуе верш Я. Купалы "Мужык".

Лагічнай будзе прапанова настаўніка адказаць на такія пытанні:

– Як пераклікаецца гэты твор Я. Купалы з вершамі Ф. Багушэвіча?

– Звярніце ўвагу на час з'яўлення верша Я. Купалы ў друку. У чым своеасаблівасць гэтага перыяду ў гісторыі грамадства?

Першае пытанне засяродзіць увагу вучняў на тым, што верш "Мужык" стаў сведчаннем прыходу ў беларускую літаратуру новага арыгінальнага паэта, які па-свойму, па-новаму глянуў на чалавека працы. Адначасова адказ на гэта пытанне дапаможа школьнікам адэкватна успрыняць і зразумець верш "А хто там ідзе?"

Адказ на другое пытанне стане перакідным мастком для лагічнага пераходу да новай тэмы. Вучань павінен усвядоміць, зразумець, чаму сённяшні ўрок прысвячаецца іменна гэтай праблеме. Настаўнік абавязкова пракаментуе адказ вучня і зробіць падагульненні.

Эпіграфам да ўрока можна ўзяць словы К. Чорнага:

"Рэвалюцыйны ўздым падняў на сваіх хвалях чулага, разумнага, вялікага сваёй душой і сэрцам маладога сына народа і зрабіў яго народным трыбунам. Яго талент ішоў ад багацця народнай душы, ад думак і імкненняў народа" [7, с. 489].

У старэйшых класах пры вывучэнні лірыкі па-ранейшаму вялікае значэнне надаецца слову настаўніка, які становіцца рэжысёрам і дырыжорам на ўроку. Змест уступнага слова да новай тэмы можа быць прыкладна такі:

"Трагедыя працавітага беларускага люду, адлюстраваная ў вершы "Мужык" і ўвасобленая ў вобразе чалавека працы, мае аптымістычны, жыццесцвярджальны фінал: "Я буду жыць! – бо я мужык!" Адкуль у Янкі Луцэвіча, з гэтага часу Янкі Купалы, з'явілася столькі адвагі і гатоўнасці

здзейсніць грамадзянскі подзвіг – на ўвесь голас заявіць пра высокую чалавечую годнасць абяздоленага, нярэдка беззямельнага селяніна?

У Беларусі пад час рэвалюцыі 1905–1907 гадоў абудзіўся і вельмі актывізаваўся нацыянальна-вызваленчы рух, асабліва сярод інтэлігенцыі: пачалі выдавацца беларускамоўныя газеты "Наша доля" і "Наша ніва", убачылі свет беларускамоўныя кнігі. І малады Я. Купала адчуў, што ёсць магчымасць выказацца так, як думае, абудзіць свядомасць чалавека працы, "ачалавечыць" мужыка, зрабіць яго паўнацэнным грамадзянінам" (В. Рагойша).

Небывалы поспех верша "Мужык" акрыліў паэта, натхніў яго на новыя паэтычныя пошукі. Неўзабаве Я. Купала натрапіў на вершы Цёткі, якія вельмі яму спадабаліся".

– Чым жа так маглі захапіць маладога Я. Купалу вершы Цёткі?

Вучні перад гэтым аналізавалі творы першай беларускай паэтки ("Суседзям у няволі", "Вера беларуса", "Мора"), таму адказаць на пастаўленае пытанне ім будзе не цяжка. Цётка гітала рэвалюцыю і была патрыятычна настроена, імкнулася да сацыяльнага і нацыянальнага разняволення беларускага народа. Праз пэўны час Я. Купала адгукнецца вершам-пасланнем "Аўтарцы скрыпкі беларускай":

Беларуса й яго жонку
Назваеш ты людзьмі,
Беларусь, яго старонку,
Славіш песнямі сваймі.

Што дасць такі зварот да творчасці Ф. Багушэвіча і Цёткі вучням? Яны найперш адчуюць, што творчасць Я. Купалы развівалася не ізалявана, а ў непасрэднай сувязі з агульным літаратурным працэсам. Найважнейшае значэнне тут мае, безумоўна, параўнальны аналіз.

Тэкстуальна на гэтым уроку могуць быць разгледжаны вершы "А хто там ідзе?", "Зваяваным", "Там". Але гэта зусім не азначае, што настаўнік спыніцца толькі на іх. У такім выпадку будзе парушаны прынцып выкладання літаратуры на гістарычнай аснове, а само выкладанне нічым не будзе адрознівацца ад таго, што было ў сярэдніх класах. Настаўнік, падвёўшы вынікі гутаркі, прыадчыніць перад вучнямі новыя таямніцы творчасці паэта, звяртаючы ўвагу і на тыя вершы, якія не трэба вывучаць тэкстуальна. Адны з іх толькі называюцца, другія – цытуюцца, трэція – чытаюцца поўнасцю. Усё залежыць ад той задачы, якую ставіць перад сабою педагог. Агульны літаратурны працэс і месца канкрэтнага аўтара ў ім не павінны знікаць з поля зроку вучняў.

На пачатку творчасці Я. Купала напісаў адзін з самых славурых вершаў "А хто там ідзе?". Настаўнік паведаміць, што гэты верш перакладзены больш як на 80 моў свету. Далей ставіцца рытарычнае пытанне класу: "Чым жа так прыцягвае ўвагу верш Я. Купалы?". Чытаецца верш...

Аналіз можна пачаць з агляду структуры твора.

– У чым своеасаблівасць будовы верша?

Вучні адзначаць, што верш пабудаваны ў форме дыялогу. Я. Купала выбраў такую форму не выпадкова. У вершы з'яўляецца другая асоба, якая глядзіць нібы збоку на Беларусь са здзіўленнем.

– Якімі ж паўстаюць беларусы перад вачыма "старонняга" чалавека?

Беларусы пакуль што сляпыя, глухія, згаладалыя і змучаныя. Але яны не стаяць на месцы, яны крочаць наперад "агромістай грамадой".

Рэплікі другой асобы вельмі лаканічныя, строгія. Тут раскрываецца пазіцыя лірычнага героя, самога аўтара, адчуваецца яго еднасць з народам. Ён ведае прычыны народнага ўздыху і бачыць мэту, да якой імкнецца разбуджаны беларус.

– Сапраўды, што ж прымусіла народныя масы згуртавацца і зрушыць з месца да сваёй мэты? Якая гэта мэта?

Іменна бяда і гора разбудзілі іх сон. Беларусы больш не могуць мірыцца са сваім становішчам, яны захацелі "людзьмі звацца".

Як вядома, вершы "Мужык", "Там", "А хто там ідзе?" пераклікаюцца, але не паўтараюць адзін аднаго. Параўнальны аналіз твораў аднаго аўтара даволі часта прымяняецца пры вывучэнні лірыкі ў старэйшых класах. Варта звярнуцца да яго і на гэтым уроку, каб паказаць вучням эвалюцыю творчасці паэта, фарміраваць навыкі аналізу твора на фоне літаратурнага працэсу.

– Што агульнае і ў чым розніца гэтых вершаў?

Аб'ядноўвае вершы тое, што ў іх аўтар сцвярджае годнасць чалавека працы. Разам з тым, калі ў вершы "Мужык" Я. Купала далей гэтага сцвярджэння не ідзе, то ў вершы "Там" – заклік да барацьбы за волю. І, нарэшце, у трэцім вершы перад чытачом – згуртаваны народ, які вырашыў адстаяць сваё права на чалавечую годнасць.

Безумоўна, як справядліва адзначаюць сучасныя даследчыкі творчасці Я. Купалы, сялянская грамада на той час (1905–1907 гады) жадала больш хлеба надзённага, чым "людзьмі звацца". За яе сказаў сам паэт тое, што хацелася пачуць ад свайго народа, але гэта ніяк не зніжае значэнне верша "А хто там ідзе?".

Рыхтуючыся да ўрока па творчасці Я. Купалы, настаўнік знойдзе цікавы матэрыял у многіх літаратуразнаўчых працах, сярод якіх варта вылучыць наступныя: "Свет Купалы" Р. Бярозкіна; І. Навуменкі; У. Юрэвіч. "Янка Купала";

а таксама раман-эсэ А. Лойкі "Як агонь, як вада...".

Лірыка ў старэйшых класах вывучаецца і ў храналагічнай паслядоўнасці. Напрыклад, урокі па творчасці М. Танка ў XI класе могуць быць размеркаваны наступным чынам:

1. Давераснёўская паэзія.
2. Лірыка перыяду Вялікай Айчыннай вайны.
3. Пасляваенная лірыка.
4. Лірыка на сучасным этапе.

Заўважым пры гэтым, што слова *лірыка* ў школьнай практыцы часта ўжываецца як сінонім да паэзіі. "...Графічна лірыку і паэзію, – заўважае В.Рагойша, – можна ўвасобіць у выглядзе дзвюх акружнасцей, што перасякаюцца паміж сабой. Зона іх перасячэння ахоплівае ўласна лірычную паэзію" [4, с. 49].

У многіх паэтаў вершы маюць эпічны пачатак, але адлучыць іх ад чыста лірычных твораў амаль немагчыма. Таму правамернай з'яўляецца думка аб мэтазгоднасці комплекснага вылучэння вершаў, напісаных мастаком слова ў пэўны перыяд.

Вось як можа сцісла выглядаць ход першага ўрока па творчасці М. Танка ў выпускным класе.

Тэма: Давераснёўская паэзія Міксіма Танка.

Задачы:

- 1) раскрыць духоўнае багацце танкаўскага лірычнага героя;
- 2) даць паняцце пра традыцыі і наватарства;
- 3) выпрацоўваць навыкі супастаўляльнага аналізу.

Чытанне настаўнікам верша "Паслухайце, вясна ідзе".

Паслухайце, вясна ідзе,
Звініць у маім акне жалеза.
З вінтоўкай стражнік ноч і дзень
Пільнуе куст пахучы бэзу.

А ён расцвіў, агнём гарыць,
Такім пахучым, мяккім, сінім;
На дрот калючы, на муры,
Як хустку, полымя ўскінуў.

Я ціха разбудзіў другіх.
Ад слёз сінелі вочы бэзам.
І недзе хруснула ў худых

Руках іржавае жалеза.

Слова настаўніка: "Гэты верш таксама належыць пяру Максіма Танка. Ён яшчэ раз сведчыць пра тое, што паэт, нягледзячы на свае, здавалася б, вельмі "непрыступныя" псеўданімы Граніт, Сівер, Танк, – натура вельмі мяккая, ранімая, паэтычная. Максім Танк – паэт-лірык, а гэта азначае, што ў яго вершах ёсць лірычны герой. У давераснёўскай творчасці, як правіла, ім з'яўляецца падпольшчык – барацьбіт за сацыяльную і нацыянальную свабоду"

Эпіграфы да ўрока:

Біяграфія ў песні маёй
і ў мяне адна.

Максім Танк

Не паэт, а біяграфія паэта
піша сваёй рукой гісторыю
літаратурнага героя.

Эдуардас Межсалайціс

У сувязі з вывучэннем творчасці Максіма Танка вучні павінны азнаёміцца з паняццямі традыцыі і наватарства, таму на працягу гэтага і наступнага ўрокаў яны робяць у літаратурных сшытках запісы.

Традыцыі

Традыцыі – перадача мастацкага вопыту з пакалення ў пакаленне, яго творчае праламленне ў гісторыі народа.

Наватарства

Наватарства – гэта творчае развіццё паэтам лепшых рыс творчай спадчыны.

Працягваючы ўрок, настаўнік засяроджвае ўвагу вучняў на першым зборніку Максіма Танка "На этапах", у трэцім раздзеле якога пераважаюць астрожныя матывы. Напрыклад, у вершы "Акт першы" паэт распавядае пра апошнюю для палітвязня ноч у турме. Заўтра раніцою – пакаранне смерцю, а маці нічога не ведае, ды толькі не спіцца ёй у цесных рабочых кварталах.

Суровым рэалізмам прасякнуты верш "Спатканне", у якім ідзе гаворка пра сустрэчу старога бацькі з сынам, што сядзіць у астрозе (паведамляецца пра змест размовы паміж імі). Пасля выразнага чытання верша вучням прапануюцца пытанні:

– Якія, на вашу думку, склаліся ўзаемаадносіны паміж сынам і бацькам?

– Якое значэнне мае ў вершы рэфрэн: "А вочы мокрыя ад слёз"?

– Як вы думаеце, чаму герой Максіма Танка абяцае вярнуцца вясною?

Далей адбываецца рэтраспектыўна-рэпрадуктыўная гутарка пра сімволіку ў творах Янкі Купалы "Выйдзі" (рэфрэн "Выйдзі спаткаці вясну"), "З кутка жаданняў" ("Гэткую толькі чакаю вясну"). У выніку вучні робяць запіс у літаратурных сшытках: "Максім Танк быў вельмі блізкі да Янкі Купалы і Якуба Коласа: у новых умовах ён працягваў традыцыі гэтых ідэолагаў сацыяльнага і нацыянальнага адраджэння роднага краю. Ён узяў у іх сімволіку (вясна, сонца, сяўба)".

У зборнік "Журавінавы цвет" быў уключаны верш "Песня кулікоў". Перад чытаннем гэтага твора класу задаюцца апераджальныя пытанні:

– Як пераклікаецца гэты твор з вершам "Спатканне"?

– Якія новыя рысы лірычнага героя адкрывае нам паэт?

Пасля чытання на пытанні ўвага вучняў звяртаецца на структуру верша (твор можна падзяліць на тры часткі) і шляхам каментарнага чытання аналізуюцца карціны, створаныя аўтарам у кожнай частцы.

Першая частка – экспазіцыя. У ёй спалучаецца суровы рэалізм з рамантычна-казачнымі малюнкамі. У другой частцы (дыялог) рэалізм спалучаецца з сімвалічна-алегарычнымі вобразамі, фальклорнымі матывамі (плач кулікоў як традыцыйная форма народнай калыханкі).

Пытанні класу:

– Як словы маладога чалавека ўплываюць на старога і жанчыну?

– Як у вершы стасуюцца вобраз мяцеліцы і песня кулікоў?

Перачытваецца і аналізуецца трэцяя частка (эпілог). У ім вера і надзея. Мяцель пакуль што ўсё замятае, засыпае, але яна з'ява часовая. Ужо сёння яна пачынае здавацца і есняй-калыханкай, якая не толькі закалыхвае, але і прыносіць заспакаенне, будзіць надзею.

Запіс у сшыткі: "Класічная сімволіка ў Максіма Танка набывае іншае, новае гучанне, яна больш канкрэтызаваная. У яго вершы "ўрываецца" беларуская прырода".

Уключаны ў зборнік "Пад мачтай" верш "Паслухайце, вясна ідзе" раскрывае яшчэ адну вельмі характэрную рысу характару танкаўскага лірычнага героя давераснёўскай пары.

Пасля перачытвання і кароткага аналізу гэта твора робіцца вывад: усе вобразы ўздымаюцца да сімвалаў, усе яны рэзка кантрастныя: стражнік, які вартуе расцвіўшы куст бэзу, кветкі і іржавае жалеза. Тут няма прамога закліку да змагання, але радок "І недзе хруснула ў худых руках іржавае жалеза", сведчыць пра ўнутраны пратэст супраць няволі і яшчэ пра тое, што турма не скалечыла душу лірычнага героя: ён застаецца натурай чулай, якая тонка адчувае і разумее прыгажосць.

Пытанні для падагульнення:

1. Якім вам уяўляецца вобраз лірычнага героя ў давераснёўскай лірыцы Максіма Танка?

2. Якое значэнне ў яго творчасці надаецца метафарычным вобразам?

3. У чым вы бачыце традыцыі і наватарства ў лірыцы паэта гэтага часу?

Адказваючы на апошняе пытанне, вучні заўважаюць, што Максім Танк узбагаціў тагачасную беларускую літаратуру матывамі і тэмамі, узятымі з жыцця Заходняй Беларусі, ён стварыў тыповы вобраз народа са сваімі традыцыямі, сваім фальклорам, са сваім непаўторным нацыянальным абліччам.

Рыхтуючыся да вывучэння біяграфіі пісьменніка або твора мастацкай літаратуры, незалежна ад яго родавай спецыфікі, настаўніку важна памятаць, што да кожнага новага літаратурнага матэрыялу патрэбен свой, асаблівы падыход. Па гэтай прычыне кожная метадычная парада, кожная метадычная знаходка патрабуюць творчага пераасэнсавання з улікам канкрэтнай сітуацыі.

Шаблоннае вывучэнне літаратуры не можа спрыяць літаратурнаму развіццю вучняў і ніколі не зробіць сталеўніка настаўнікам-творцам. Сапраўдны педагог пастаянна шукае новыя эфектыўныя прыёмы аналізу, якія найбольш адпавядаюць запатрабаваным вучнёўскага калектыву, лепш стасуюцца з канкрэтным мастацкім творам. Творчасць вучняў поўнасьцю залежыць ад творчасці настаўніка.

Літаратура

1. Белинский В. Г. Полн. собр. соч.: В 13 т. М., 1953. Т. 1.
2. Бярозкін Р. Кніга пра паэзію. Мн., 1974.
3. История второй мировой войны. 1939–1945: В 12 т. М., 1974. Т. 3.
4. Рагсццц В.П. Паэтычны слоўнік. Мн., 1987.
5. Гез З.Я. Изучение лирики в школе. М., 1968.
6. Сухомлинский В.А. Письма к сыну. М., 1979
7. Чорны К. Збор твораў: У 8 т. Мн., 1975. Т. 8
8. Шамякін І. Збор твораў: У 6 т. Мн., 1978 . Т. 3.

Крыніца:

Лугоўскі, А.І. Методыка выкладання беларускай літаратуры: вучэб.-метад. дапам. – 3-е выд. / А.І. Лугоўскі. – Мінск : БДПУ, 2007. – 92 с.